

OVERSCHREDEN GRENZEN

**Van Montmirail via Phalsbourg en Straatsburg naar Amsterdam en de
tolerantie in de Republiek der Verenigde Nederlanden**

BEN VAN VEEN

© 2017 Ben van Veen / Uitgeverij U2pi

Titel: Overschreden grenzen

Auteur: Ben van Veen

Uitgeverij U2pi BV (Jouwboek.nl), Den Haag

ISBN: 978-90-8759-692-7

NUR: 680

Niets uit deze uitgave mag verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaand schriftelijke toestemming van de uitgever.

**TANTUM RELIGIO POTUIT
SUADERE MALORUM**

Lucretius, 99 – 55 v.C.

Inhoudsopgave

Voorgeschiedenis	9
Geraadpleegde publicaties en werkwijze	10
Terminologie	11
Verdraagzaamheid en feodaliteit	11
De oorsprong van de Robidé's	12
De Hervorming in Frankrijk.....	14
Op weg naar vrijheid van godsdienst	17
De vrije stad Straatsburg: het kettersnest	18
De staat en de godsdienst	19
Het historisch perspectief	22
Periode tot 1520	22
Bijbelse humanisten in Frankrijk ..	27
1520-1562: De vervolging van de aanhangers van het nieuwe geloof	31
De samenzwering van Amboise	74
1562: Het bloedbad van Wassy	96
De eerste godsdienstoorlog	96
De woelingen in Montpellier	100
Kickers uit Genève en slangen uit Zürich.....	101
Broederstrijd en het Verdrag van Hampton Court	110
Het Edict van Amboise	111
1563: Sluiting van het Concilie van Trente.....	113
1564: Annus horribilis voor de Calvinisten.....	116
1565: Het Eedverbond	118
1566: Beeldenstorm	118
1567: Tant plus de morts, tant moins d'ennemis	120
1568: Einde van de tweede godsdienstoorlog.....	120
George Jean de Veldenz	124
Geboorte en huwelijk.....	124
De erfenis	127
George Jean de Veldenz als bestuurder	128
De stichter van de stad Phalsbourg	133
De Franse dreiging	133
George Jean werft troepen en Willem van Oranje reageert daarop	134
Willem van Oranje en andere Duitse vorsten proberen opnieuw de werving van krijgsvolk door George Jean tegen te gaan	136
Ondertussen wordt het plan tot de bouw van een stad concreter	138
Het privilege van George Jean de Veldenz van 1568	141
De verrassende zestiende eeuw.....	148

Het werk gaat beginnen	148
De “gemeentelijke verordening” van 4 februari 1572	149
Verlichte ideeën	151
Het effect van het privilege van 1568	151
Hekserij in Phalsbourg	154
Keizer Maximiliaan II verleent Phalsbourg een privilege	155
De munt van Phalsbourg	156
Vertraging	157
Het feest dat niet doorging	158
Phalsbourg en de Bartholomeusnacht	159
De bodem van de schatkist	162
Een kanaal tussen Saar en Rijn en een verbinding tussen Maas en Schelde	165
Megalomaan of geniaal?	166
In zout en ijzer	167
De Duitse zeehandel	168
Boze geruchten	169
Waar kwam de achterdocht ten opzichte van George Jean toch vandaan?	171
De schuldeisers worden ongeduldig	171
Mislukt bezoek aan Hendrik III van Frankrijk in Parijs	172
Bezoek van de Zweedse koning en voortdurende geldzorgen	173
De verkoop van Phalsbourg	175
Onderhandelingen met Karel III van Lotharingen	175
Voor terugkoop van Phalsbourg ontbreken de financiële middelen	175
Militaire uitvindingen moeten oplossing leveren voor de financiële problemen ..	176
Protector van Frankrijk	178
George Jean adviseert Hendrik IV van Frankrijk	178
Ingeniosus	179
Hoe ging het verder met Phalsbourg en de plannen van George Jean?	181
Phalsbourg wordt een prinsdom	181
De protestanten in Phalsbourg worden bedreigd	181
Phalsbourg in oorlogstijd	182
De Robidé's	185
Robidé's in Phalsbourg	185
De Robidé's behoorden waarschijnlijk tot de eerste bewoners van Phalsbourg	186
Een familie van kooplieden	187
Kooplieden in Amsterdam	189
De Robidé's en de godsdienst in hun nieuwe vaderland	194
Geslaagde integratie	195

Bijlagen

1 Genealogie van Guillaume de Montmorency	198
2 Genealogie van Gaspard I de Coligny et de Châtillon	201
3 Kwartierstaat van George Jean de Veldenz	203
4 Brief van Baudier, verzonden op 6 oktober 1572	207
5 Vriendschapsverdrag met Anjou	214
6 Tekst van de “gemeentelijke verordening” van 4 februari 1572	220
7 Lijst van Franse koningen in de periode 1422-1715	229
8 De kinderen van Isaac Robidet geboren te Straatsburg omstreeks 1620	230
9 Genealogie van N.N. Robidet	231
10 De Franse godsdienstoorlogen	234
11 Kaart van de kust van de Languedoc.....	235
12 Bronnen en afkortingen.....	236

Voorgeschiedenis

Op zoek naar voorouders die in de zeventiende eeuw in Amsterdam woonden, vond ik in het archief van de hoofdstad een Pieter Robidé, afkomstig uit Straatsburg. In het archief in die stad kwam ik op het spoor van Pieter Robidé, Calvinist, als burger van de stad ingeschreven in het jaar 1619. Hij bleek afkomstig te zijn uit Franse Phalsbourg.

Dus reisde ik af naar Phalsbourg in het Département de la Moselle.

De archivaris van het gemeentelijk museum annex gemeente-archief, de heer Antoine Schrub, vertelde dat er over de Phalsbourgse protestanten uit de 16de en 17de eeuw vrijwel niets bewaard gebleven was.

Het enige dat hij te bieden had, waren een stadsgidsje van Phalsbourg¹ en een publicatie van de regionale historische vereniging, waarin het een en ander over de geschiedenis van Phalsbourg stond².

Tijdens een wandeling door Phalsbourg aan de hand van dat stadsgidsje bleek, dat het op het eerste gezicht niet bijster interessante Phalsbourg een boeiende geschiedenis moest hebben.

Ik kwam stadspoorten tegen, de Porte de France en de Porte d'Allemagne, de bewoonde resten van een kasteel, een enorme infanteriekazerne en de resten van door Vauban ontworpen stadswallen. De wandelroute bracht mij bij een arsenaal uit de 18de eeuw, een synagoge uit 1772, een protestantse en een katholieke kerk.

In de publicatie van de historische vereniging stond beschreven wanneer de stad was gesticht, namelijk – historisch gezien - niet zo lang voordat Pieter Robidé van Phalsbourg naar Straatsburg moest zijn vertrokken. Ook stond de stichter van de stad vermeld en onder welke omstandigheden de stichting had plaatsgevonden. Voor de eerste maal las ik de naam George Jean de Veldenz, één van de hoofdpersonen in mijn verhaal, en diens oproep uit 1568 om op zijn grondgebied een stad te stichten. Deze oproep zou de aanleiding tot dit verhaal worden.

Ik besloot naar het archief van het Département de la Moselle in St. Julien, een randgemeente van Metz, te gaan. Er zouden toch ten minste notariële akten overgebleven moeten zijn uit de begintijd van Phalsbourg.

In St. Julien vond ik inderdaad goed leesbare 16de en 17de eeuwse akten van de notarissen van Phalsbourg, waarin Robidé's voorkwamen.

Met een stapel fotokopieën van akten onder mijn arm vertrok ik naar het archief van Straatsburg op zoek naar eventueel ander materiaal.

Het leverde nauwelijks resultaten op, ondanks het feit dat Pieter Robidé na het verkrijgen van het poorterschap van Straatsburg ook daar koopman moet zijn geweest.

¹ Kittel I.

² Phalsbourg 1570-1970.

Een gewaardeerd koopman zelfs, zoals de doopgetuigen³ bij Pierre's kinderen doen vermoeden.

Geraadpleegde publicaties en werkwijze

Over de Hervorming in Frankrijk is veel gepubliceerd.

Een boeiend geschreven boek over de Franse hervorming is: "Les Guerres de Religion" van Pierre Miquel⁴. Vele gegevens heb ik ontleend aan dat werk waarin bijzondere aandacht uitgaat naar de historische gebeurtenissen in het noorden van Frankrijk.

Maar ook aan de andere werken in de bibliografie⁵ zijn gegevens ontleend.

Een belangrijke invloed op het verhaal heeft gehad het "dagboek" van J. Roman, getiteld "Origine et progrès des églises protestantes dans le Languedoc". De gegevens van Roman worden benut om de sfeer te schetsen waarin meer geverifieerde gebeurtenissen zich hebben afgespeeld; zij zijn cursief gedrukt, zoals andere illustratieve gegevens.

Roman noemt in zijn beschrijving van de gebeurtenissen veel namen van personen die in zijn tijd wellicht bekend waren. Een toelichting op die personen vermeld ik daarom slechts in enkele gevallen.

Toen, in 2004, verscheen bij Penguin Books het imposante werk van Diarmaid MacCulloch: "Reformation"⁶.

Mijn eerste reactie na lezing ervan was mijn poging tot beschrijving van de lotgevallen van enkele personen in de aanloop naar en tijdens de Franse godsdienstoorlogen direct te staken.

Maar omdat ik niet de bedoeling had een compleet beeld te geven van de Reformatie en in wezen slechts wilde beschrijven in welke context de lijnen van de geschiedenis van George Jean de Veldenz en van de familie Robidé (van der Aa) elkaar kruisten, ben ik doorgegaan.

Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van wat MacCulloch in "Reformation" beschrijft.

Mijn aanvankelijk te zwart/witte schets van de aanleiding tot de Reformatie heb ik aangepast na de constatering van MacCulloch dat de late Middeleeuwen zich in het dagelijkse leven niet zo ongelukkig voelden in de Rooms-katholieke kerk van die tijd.⁷ Het lijkt daarom niet waarschijnlijk dat vooral algemene ontevredenheid met die kerk voor de grote massa aanleiding was in het geweer te komen, zoals dat beeld ook heden ten dage nog levendig wordt gehouden.

³ De namen van de getuigen bij de verschillende dopen: Baptista Frau Johann Von der Bruck, Zoller Am Weissen Turm; Isaac Rommelsberg, leder Bereiter; Maria Cuchard Frau Hans Adolf Grunwald; Johann Kornmann der Handelsmann (banquier d'Augsburg); Thomas Caspar der Handelsmann; Andreas Albrecht von Weissenburg; Johann Philip Schaeffer, der Handelsmann; Albrecht Judeus der Handelsmann; Johann Houarbeiter; Balthasar Ludwig, Handelsmann.

⁴ Librairie Arthème Fayard, Paris, 1980.

⁵ Bijlage 12.

⁶ Eerder - in 2003 - gepubliceerd bij Allen Lane. In 2004 bij Penguin Books, London.

⁷ MacCulloch, Introduction, blz. XXX111.

Terminologie

Een probleem bij het beschrijven van plaatsen en gebeurtenissen in de 16de en 17de eeuw in Elzas-Lotharingen is de taalkeuze, zoals bij de aanduiding van de naam en het bezit van George Jean de Veldenz.

George Jean was een vorst binnen het Duitse keizerrijk. Zijn bezittingen lagen buiten het Frankrijk van de 16de en 17de eeuw. Zij lagen wel aan de grens van het Franse koninkrijk in het eeuwenlang betwiste gebied Elzas-Lotharingen, dat nu deel van Frankrijk uitmaakt.

Zijn naam en die van zijn bezittingen zijn echter in de loop der tijd verfranst. Formeel heet George Jean in zijn tijd eigenlijk Georg Hans von Veldenz-Lützelstein. Het huidige Lützelstein heet - uiteraard - La Petite-Pierre.

Nog steeds zijn sommige inwoners van Phalsbourg bekend met een Duits dialect.

George Jean beheerste zowel het Duits als het Frans. Zijn pamflet van 1568⁸ verscheen eerst in het Duits, maar spoedig volgde een Franse versie.

In dit boek zijn de Franse benamingen zoveel mogelijk aangehouden. Waar dat tot onduidelijkheid mocht leiden, is de Duitse of Nederlandse benaming gebruikt.

De opgenomen Franse en Duitse teksten zijn zo letterlijk mogelijk vertaald. Alleen als de vertaling volstrekt onbegrijpelijk zou worden, is hertaald.

De term “protestanten” is voor het eerst officieel gebruikt tijdens de Rijksdag van Spiers in 1529 als benaming voor de Lutherse vorsten die bij de keizer protesteerden tegen beperking van godsdienstvrijheid.

In dit verhaal zal ik de term "protestantisme" echter gebruiken als algemeen begrip om alle stromingen en bewegingen gericht tegen de Kerk van Rome of tegen de gebruiken binnen die kerk aan te duiden.

De gebruikte termen "hervorming" en “reformatie” hebben vooral betrekking op het Lutheranisme en het Calvinisme van de 16de en 17de eeuw.

Voor de Franse Calvinisten zal ik vanaf 1562, het jaar waarin die uitdrukking voor de eerste maal werd gebruikt, uiteraard ook de aanduiding "hugenoten" en – in navolging van de Franse koning – “aanhangers van het nieuwe geloof” gebruiken.

Verdraagzaamheid en feodaliteit

Bij mijn poging tot de beschrijving van de lotgevallen van enkele voorouders kwam ik zoveel boeiend materiaal tegen, dat ik mijn speurtocht verlegde naar een veel breder terrein, namelijk de Franse godsdiensttwisten.

Duidelijk werd, dat de Franse godsdienstoorlogen een binnenlandse aangelegenheid waren, maar niet los konden worden gezien van wat zich in de landen rondom Frankrijk afspeelde. Dat werd nog eens onderstreept, doordat nationaal belangrijke figuren in die periode vaak ook internationaal een rol speelden.

⁸ Zie blz. 141 e.v.

Zo bleek de in ons land bekende – beruchte – hertog van Anjou bevriend te zijn geweest met graaf George Jean de Veldenz⁹. Die langdurige vriendschap was ontstaan, toen George Jean tijdens zijn Grand Tour in 1559/1560 enige tijd aan het Franse hof doorbracht. Zoals zal blijken, maakte hem als Duits vorst die vriendschap verdacht, in het bijzonder in de ogen van zijn Duitse collega's, zoals Willem van Oranje.

Wat echter vooral opviel, was de verdraagzaamheid die George Jean de Veldenz als feodaal vorst van een klein graafschap aan de dag legde in een tijd waarin tolerantie een zeldzaam verschijnsel was.

Hij ging daarmee verder dan de meesten van zijn tijdgenoten.

De oorsprong van de Robidé's

Waar de wortels van “ons” geslacht Robidé liggen, kon niet met zekerheid worden achterhaald. Bij de oudste Robidé 's staat vermeld¹⁰ dat zij afkomstig zijn uit Montmirail.

Maar in verschillende departementen, o.m. in de Marne, Sarthe en Vaucluse, zijn dorpen en gehuchten met de naam Montmirail te vinden.

Als wij afgaan op het vóórkomen van de naam Robidé in het Frankrijk van nu, dan zou het gebied ten noorden van Parijs als gebied van oorsprong het meest in aanmerking komen. De nu levende Robidé's zijn vooral te vinden in het noordwestelijk deel van Frankrijk.

Het wapen van Robidé van der Aa.
De kwartieren II en III geven het wapen van de Robidé's weer.

Maar ook in de Midi komen wij nog Robidé's tegen. Daarom kan niet worden uitgesloten, dat de oorsprong daar ligt. De grote rol die de Hervorming – en de vervolging van het nieuwe geloof – in dat gebied in de 16de en 17de eeuw heeft gespeeld, kan die theorie ondersteunen. Denkbaar is immers, dat de Robidé's de bloedige vervolging in het zuiden zijn ontvlucht en richting de Nederlanden en het Duitse Rijk zijn getrokken en zo in het noorden van Frankrijk zijn beland. In ieder geval zijn er verbindingen geweest tussen Zuid-Frankrijk en George Jean de Veldenz,

⁹ Wolfram, 1891, blz. 28 en 29.

¹⁰ Boehm.

de stichter van Phalsbourg, de stad waar ik de eerste voorouders met de naam Robidet (Robidé) vond. Die verbinding blijkt uit het feit, dat de hugenoten uit de Languedoc omstreeks 1590 een delegatie naar George Jean de Veldenz in La Petite-Pierre sturen om hem om steun in de strijd voor godsdienstvrijheid te vragen:

*“Er machte sich mit Denen missvergnügten Reformirten in Languedoc, Provence und Dauphiné bekannt, welche ihm, nach ihrem zu Nimes gehaltenen Congress, die herrn Gaston und Alexander Giotin, Monbron und Saint Romain zuschickten, um seinen Beystand, oder (in des Pfalzgrafen Sprache) Protection zu ersuchen”*¹¹

Tegen die theorie pleit wellicht toch dat wapen, dat later door de Robidé's in Amsterdam wordt gevoerd en waarin 3 Franse lelies voorkomen.

In grote delen van wat nu Frankrijk heet en dus ook in de Midi, was men feitelijk noch gevoelsmatig een Fransman. Veel hugenoten in het buitenland toonden echter hun verbondenheid met Frankrijk door een wapen aan te nemen waarin een Franse lelie voorkomt.

Wat vaststaat, is dat leden van een geslacht Robidé al vroeg vanuit het noorden van Frankrijk de grens met de Noordelijke Nederlanden overgetrokken zijn. Zij komen waarschijnlijk al aan het eind van de 16de eeuw in Leiden terecht en zijn werkzaam in de lakenindustrie. Over deze tak van de familie is in de archieven veel te vinden. Hun vestiging is naar het schijnt niet erg succesvol. Enkele leden komen al gauw in aanraking met de justitie. Sommigen worden voor korte of langere tijd uit de stad verbannen wegens diefstal, heling en handel in illegaal geproduceerd bier.

Op 5 februari 1636 veroordeelt de Schepenbank van Leiden Micheline Robidé wegens heling tot 6 jaar verbanning uit Leiden, Rijnland, Den Haag en Haagambacht.

*Die zelfde Schepenbank veroordeelt Micheline vervolgens op 10 mei 1638 tot 25 jaar verbanning uit Holland en West-Friesland wegens overtreding van de verbanning die haar twee jaar eerder was opgelegd.*¹²

Wat ook vaststaat, is dat een ander geslacht Robidé in het begin van de 17de eeuw vanuit Straatsburg naar de noordelijke Nederlanden is getrokken. Zij komen in Amsterdam terecht en behoren al snel tot de aanzienlijke kooplieden van de stad.

Waarschijnlijk omdat de naam "Robidé" dreigt uit te sterven en omdat een dubbele naam in bepaalde kringen in de mode is, neemt een Van der Aa de meisjesnaam van zijn schoonmoeder "Robidé" op in zijn eigen familienaam. Zo ontstaat het geslacht "Robidé van der Aa".

¹¹ Patr. Arch. blz. 71. Vrij vertaald: Hij trad in contact met de ontevreden protestanten in de Languedoc, de Provence en de Dauphiné, die na hun in Nîmes gehouden congres, de heren Gaston en Alexander Giotin, Monbron en Saint Romain naar hem stuurden om zijn hulp, of (in de woorden van de Paltsgraaf) bescherming te vragen..”

¹² Crimineel Klachtboek 1533-1811, resp. delen 12-268 en 13-55. Archief Leiden.

Hoewel enkele leden van de Amsterdamse familie Robidé zich later ook in Leiden en omstreken vestigen, kan tot nu toe de mogelijke relatie tussen het Amsterdamse en het Leidse geslacht niet worden aangetoond.

De Robidé's in deze geschiedenis zijn zij die uit Straatsburg uiteindelijk in Amsterdam zijn terechtgekomen. Zij zijn overtuigde Calvinisten die door de politiek-religieuze omstandigheden in het Frankrijk van de 17de eeuw en door de belemmeringen van de handel, die daaruit voortvloeiden, worden bedreigd in hun bestaan en de grens overgaan om uiteindelijk temidden van geloofsgenoten in de Noordelijke Nederlanden weer een veilige haven te vinden.

De Hervorming in Frankrijk

Wie eenmaal in aanraking is gekomen met de geschiedenis van het protestantisme in Frankrijk, raakt erdoor geboeid. Het besef dringt dan door, dat het liberaal-katholieke imago van het huidige Frankrijk doet vergeten, dat er een tijd is geweest waarin een groot deel van de Franse bevolking de leer van Calvijn aanhing. Te onbekend is, dat de Franse koningen - met uitzondering van Hendrik IV - vaak door de tactiek van de verschroeiende aarde het protestantisme in hun rijk vrijwel hebben vernietigd. Vrijwel, want ondanks de onderdrukking is de "kerk in de woestijn" blijven bestaan. Tot bloei is zij na de godsdienstoorlogen echter niet meer gekomen. Zelfs niet, toen de Franse revolutie de protestanten voor het eerst in de geschiedenis van Frankrijk volledige vrijheid van godsdienst toestond.

Individuele protestanten hebben echter nog wel een belangrijke rol in de Franse geschiedenis gespeeld. Als voorbeeld mag Colbert, minister onder Lodewijk XIV worden genoemd.

Op het platteland van Zuid-Frankrijk worden protestanten tot op de dag van vandaag voorzien van adjectieven als betrouwbaar en punctueel.

In de Languedoc-Roussillon zijn alleen voor de zeer geïnteresseerde bezoekers in talloze dorpen en steden met enig speurwerk nog sporen van de Hervorming te vinden¹³. Dat is merkwaardig weinig, als men bedenkt, dat hier in de zestiende eeuw hele dorpen en steden zijn overgegaan tot het nieuwe geloof.

Het aantal protestanten werd ten tijde van de afkondiging van het Edict van Nantes in 1598 geschat op 7 à 8 miljoen op een totale bevolking van 18 miljoen zielen. Een groot aantal van hen woonde in de Midi, het zuiden van Frankrijk.

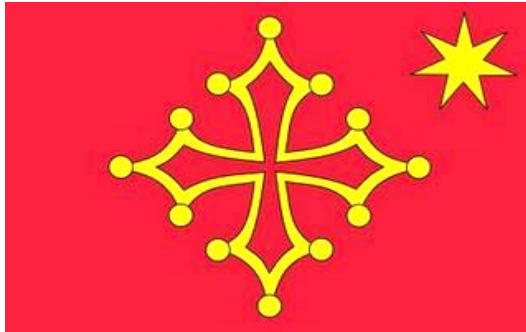
Het ontbreken van herinneringen aan al die protestanten, niet alleen in tastbare uitingen van hun historische aanwezigheid, maar ook in het besef van de doorsnee bewoner van (Zuid-)Frankrijk van heden, toont naar mijn mening aan hoe grondig de uitroeiingspolitiek van de Franse koningen is geweest. Een politiek die leidde tot vernietiging van dorpen en grote delen van steden, zoals Montpellier en tot het ontbreken van onderwijs

¹³ Bij de zoektocht kan "Languedoc Protestant" van Laurent Puech van pas komen. Uitg. Etudes & Communication Editions, Bez-et-Esparon, 1997.

over een historische periode die voor miljoenen inwoners van wat wij nu Frankrijk noemen, het leven volkomen heeft gewijzigd.

En toch wordt iedere inwoner of bezoeker van de Languedoc-Roussillon iedere dag weer geconfronteerd met het symbool van de hugenoten dat door die edelsmid in Nîmes ter gelegenheid van de herroeping van het Edict van Nantes is ontworpen: het hugenotenkruis, gebaseerd op het zogenoemde kruis van Toulouse.

Het kruis van Toulouse is het kruis in de vlag die je overal in de Languedoc-Roussillon ziet wapperen.

De vlag van Languedoc-Roussillon en het hugenotenkruis.

Dit boekwerk zou nooit tot afronding zijn gekomen, als ik niet door velen was aangemoedigd.

Al die personen wil ik van harte danken voor hun steun en advies.

Mijn dank gaat uit naar wijlen de heer Antoine Schrub, archivaris/directeur van het Museum van Phalsbourg en oud-directeur van de plaatselijke middelbare school. Hij hielp mij op weg en voorzag mij vele malen van materiaal; mijn oud-collega, wijlen Willem Hoogendijk die, evenals Wilco Mastenbroek, eerdere concepten van commentaar voorzag; drs. B. Woelderink, (oud)directeur van het Koninklijk Huisarchief. Hij introduceerde mij bij prof. J.G. Smit die mij op het spoor zette van correspondentie tussen Willem van Oranje en George Jean de Velden; Jack Paux, de protestantse aannemer uit Saint-Pargoire (Hérault) die mij toestond de “protestantse” bibliotheek van zijn vader te raadplegen.

Ook wil ik dank zeggen aan al diegenen die bereid waren steeds weer te luisteren naar mijn verhalen over de Robidé's, Phalsbourg en de godsdienstoorlogen.

Tot die vele personen behoren in ieder geval Aart Boele, Rien en Jopie Onder de Linden, Gérard Menin, Bobby en Colin Tricket.

Ten slotte bedank ik mijn vrouw Erica die mij bijstond bij het speuren in de archieven en die mij de ruimte gaf mij regelmatig terug te trekken in mijn studeerkamer. Ik beseft dat ik daarbij zo nu en dan over de grens ging.

Op weg naar vrijheid van godsdienst

De veronderstelde hamerslagen van Luther op de kerkdeur van Wittenberg in het jaar 1517 dreunen luid door tot de Vrede van Westfalen - of Vrede van Münster, zoals wij op school leerden - in 1648 en de nagalm is tot in onze tijd waarneembaar.

Het leven van veel mensen in West-Europa staat in de 16de en 17de eeuw in het teken van oorlog om godsdienstige, economische en politieke vrijheid. Waarschijnlijk meer dan ooit het geval was, worden de "gewone mensen" zelfs in de kleinste dorpen bij deze strijd betrokken. Die vrijheid, voor zover die al wordt verkregen, moet zwaar worden bevochten, duurt soms maar even en kan gemakkelijk weer worden verloren.

De kans op het verkrijgen en het behouden van die vrijheid is groter naarmate het gebied waarin men leeft, minder centraal wordt bestuurd en de macht van de Roomse kerk minder rechtstreeks met het landsbestuur is verbonden.¹⁴

Maarten Luther
(Collectie Rijksmuseum Amsterdam)

Hierbij moet worden bedacht, dat tot de 19de eeuw

"... politiek en religie nog volstrekt onscheidbaar waren. Vooral in de verhouding tussen overheid en onderdaan was de verstrengeling van religieuze en praktisch-politieke ideeën volkomen. De overheid baseerde haar recht om gehoorzaamheid te eisen en eventueel te straffen op de algemeen aanvaarde veronderstelling dat dit ook Gods wil was, zoals die in de bijbel werd geopenbaard. ...".¹⁵

Het is dan ook niet verwonderlijk, dat onder meer in de Nederlanden met hun zelfbewuste burgers in zichzelf besturende steden en in het Duitse rijk met zijn tientallen zelfbewuste vorsten en vorstjes de nieuwe godsdienstige stromingen van de zestiende eeuw, die zich afzetten tegen de traditionele, gedecentraliseerde macht en invloed van de Roomse kerk, uiteindelijk vaste voet aan de grond krijgen.

¹⁴ Pye, hoofdstuk 3.

¹⁵ Beliën, blz. 66.

Een treffend voorbeeld van een stad met zelfbewuste burgers in het Duitse rijk is Straatsburg.

De vrije stad Straatsburg : het ketternest¹⁶

Straatsburg neemt vanaf de dertiende eeuw een bijzondere positie in het Duitse Rijk in. Al in 1262 heeft de stad zich bevrijd van het feodale gezag van zijn bisschop. Sinds dat jaar zetelt de bisschop van Straatsburg in de versterkte stad Saverne, net over de grens van het rechtsgebied van Straatsburg.

Feitelijk vormt de stad een republiek in het keizerrijk met veel invloed in de Rijksdag door de grote economische belangen die zij vertegenwoordigt. Straatsburg slaat zijn eigen munten, betaalt geen belastingen aan de Keizer en legt geen eed van trouw af op de persoon van de keizer.

Het stadsbestuur wordt gevormd door de Raad, bestaande uit rijke burgers (landeigenaren en kooplieden) en in meerderheid uit de hoofden van de gilden. Het dagelijkse bestuur bestaat uit onder meer een stadsburgemeester en vier (wijk)burgemeesters.

De stad telt zo'n twintig gilden waarin vrijwel alle beroepen zijn opgenomen. De gilden worden geleid door rijke burgers. Ieder gilde heeft 15 van dergelijke "schepenen"¹⁷.

Straatsburg is een rijke stad door zijn intensieve handel en vele ambachten. Wevers, wapensmeden, zilversmeden, vissers en niet te vergeten de scheepvaart en de drukkerijen dragen aan de grote welvaart bij.

De vrijheid die de stad geniet en het mede daaruit voortvloeiende zelfbewustzijn van de burgers maken de stad gevoelig voor nieuwe ideeën. Het humanisme bloeit in de stad, waarvan de prediker van de kathedraal, Geiler van Kaysersberg, en zijn opvolger Mathias Zell tot ver buiten de stadsgrenzen bekende vertegenwoordigers zijn.

Mathias Zell

Geiler van Kaysersberg

Al voor de opkomst van de leer van Luther wordt in de stad gepleit voor het preken in de landstaal en in zuivere en heldere bewoordingen, vrij van Roomse interpretaties.

¹⁶ De gegevens in deze paragraaf zijn voor een deel ontleend aan Heumann.

¹⁷ "Echevins".

In de veertiende eeuw legt Tauler¹⁸ (1300-1362) in Straatsburg de basis voor wat anderhalve eeuw later door Müntzer¹⁹ als een egalitaire vorm van het geloof zal worden verkondigd: Gott Vater, Nit Herr.

Straatsburg draagt niet voor niets de bijnaam “Ketzerneest”.

Het stadsbestuur regelt alles in de stad behalve wat met de kerk van Rome te maken heeft. Ook die kerk is rijk. Het aantal prebenden en beneficies²⁰ is groot. De verdeling van de opbrengsten daarvan vindt plaats overeenkomstig de wereldlijke verhoudingen. De zonen van de hoge adel verdelen de opbrengst uit de kathedraal en uit de andere meest lucratieve kerkelijke bezittingen. De eenvoudige priesters die het feitelijke werk doen, moeten zich tevreden stellen met de restjes die de prelaten overlaten.

De verkoop van aflaten in Straatsburg levert veel op. Zo veel, dat kardinaal Peraudi, volgens de verhalen, in 1500 zestig karren nodig heeft om de zakken zilver die de aflaten hebben opgeleverd, naar Rome te vervoeren.

Straatsburg, waar Geiler van Kaysersberg voor een steeds groeiend aantal toehoorders in de kathedraal fulmineert tegen de financiële praktijken van de geestelijkheid en tegen de zedeloosheid van de dienaren van de Roomse kerk, waar Bucer pleit voor een kerk die ontdaan is van alles dat niet rechtstreeks uit het Evangelie afkomstig is, blijkt voor aanhangers van “het nieuwe geloof” een veilige haven.

Straatsburg, waar in de zeven parochies van de stad in de herfst van 1523 kerkelijke voorgangers worden benoemd die door de gelovigen zelf zijn aangewezen.

Straatsburg is de eerste stad die zich ontworstelt aan de hiërarchie van de kerk van Rome.

Op 1 januari 1525 is de hervorming van de kerk in Straatsburg voltooid. In 1529 wordt de katholieke mis verboden met vrijwel eenheid van stemmen van de bevolking.

Maar laten we na het uitstapje naar Straatsburg terugkeren naar het meer algemene beeld.

De staat en de godsdienst

Het is evenmin verwonderlijk, dat in de landen waar de macht in handen van één heerser ligt en de verbondenheid van de staat met de kerk het sterkst is, slag moet worden geleverd met die machten die willen vasthouden aan hun eeuwenlange politieke en godsdienstige zeggenschap.

In die landen is de invloed van de Hervorming maar van relatief korte duur of ontbreekt in het geheel.

De vrijheidsstrijd in de Nederlanden duurt tachtig jaren. Daarbij gaat het om politieke en godsdienstige vrijheden, maar ook om grote economische belangen.

¹⁸ Duits mysticus en dominicaan

¹⁹ Duits theoloog, aanvankelijk bewonderaar van Luther, later aanstichter van de Boerenopstand.

²⁰ Prebenden en beneficies zijn diverse vormen van inkomsten van de kerk(elijke functionarissen).